

Аз таърихи тарзи тасвир ва истилоҳоти он

Масъалаҳои услуби эҷодиёти баъзе адибони классик дар зимни тадқиқот каму беш омӯхта шуда бошанд ҳам, то ҳол дар маркази санчиши махсуси илмӣ қарор нагирифтаанд: сабки умумии давраҳои алоҳидаи адабиёти то инқилоб бояду шояд равшан нагардидааст; масъалаҳои саноеи бадеӣ ва маҳорати суханвар, таносуби маънӣ ва шакл, назарияи жанрҳо амсоли инҳо то кунун ҳалли шоиста наёфтаанд. Таҳқиқу тадқиқи қулли масъалаҳои назарӣ, аз ҷумла тарзи тасвири адабиёти тоинқилобии тоҷик дар партави таълимоти марксистӣ-ленинӣ на танҳо аҳамияти хоси илмӣ, балки қимати калони амалиро низ доро мебошад.

Профессор Шарифҷон Ҳусейнзода дар мақолаи пурарзиши худ «Аз сарчашмаҳои тафаккури реалистӣ дар адабиёти тоҷик» («Маориф ва маданият», 27 феввали соли 1973) дар асоси далелҳои сершумори адабии асрҳои X-XV нишон дод, ки тамоюли реалистӣ дар адабиёти мо таърихи қадима ва заминаи пурзӯре дорад. Бешубҳа, ин мақола дар омӯзиши ҳаматарафаи масъалаҳои ҳалталаби тарзи тасвири бадеии адабиёти гузаштаи тоҷик иқдоми намоёне мебошад.

Санчиши илмии тарзи тасвири бадеӣ, махсусан дар адабиёти тоинқилобии мо хеле мураккаб буда, онро дар як муддати кӯтоҳ ҳал кардан ва хусусиятҳои онро дар ҳаҷми чанд мақола пурра ғунҷоиш додан маҳол аст. Аз ин рӯ, дар айни замон диққати аҳли илму адабро танҳо ба як масъала - таносуби сидқ ва кизб (ростиву дурӯғ) ҷалб хоҳем кард.

Мунаққиди бузурги рус В.Г. Белинский гуфта буд, ки адабиёт «ҳодисаҳои ҳаётро бо ду роҳ тарз фароҳам мегирад ва таҷассум менамояд. Ин тарз ҳарчанд мақсади ягона дорад, аммо бо ҳамдигар муқобил мебошанд. Суханвар ҳаётро ё мувофиқи идеали худ, ҷаҳонбиниву муносибаташ ба ашё, олам ва халқу замон, ки ӯ дар он умр ба сар мебарад, ба тасвир мегирад, ё онро урғуну ҳаққонӣ бо тамоми ҷузъиёт ва рангу бор, ончунон ки ҳаст, ҳамон

тавр тасвир менамояд. Бинобар ин, шеърро, агар чоиз бошад, ба ду гурӯҳ - идеалӣ ва реалӣ тақсим намудан мумкин аст».

Дар адабиётшиносии умумии муосир ин ду тарзи тасвири ҳақиқати ҳаёт, ки В.Г. Белинский «идеалӣ» ва «реалӣ» номида буд, ҳамчун *романтизм* ва *реализм* номбар мешавад.

Ба фикри мо, донишмандони тоинқилобии тоҷику форс таҳти ифодаҳои «*сидқ*» (ростӣ) ва «*кизб*» (дурӯғ) ҳамин матлаб, яъне, ду тарзи тасвири дар назар доранд. Дар ҳақиқат, баъзе шоирони гузашта ҳодисаву воқеаҳо, кордории одамон, манзараҳои табиат ва монанди инҳоро бе пардозии зиёд, мувофиқи ҳақиқати воқеӣ ба қалам оварда, ки инро кам ӯ беш дар осори лирикии Рӯдакӣ, Носири Хисрав, Саъдии Шерозӣ, Сайидои Насафӣ ва дигарон: дар асарҳои эпикӣ Фахриддини Гургонӣ, Убайди Зоконӣ, Зайниддини Восифӣ, Хоҷа Самандари Тирмизӣ, Аҳмади Дониш, Мирзо Сирочиддини Ҳаким ва дигарон мушоҳида кардан мумкин аст. Аммо аксари суҳанварони тоинқилобии тоҷику форс дар тасвири образи характеро, ҳодисаву воқеаҳо, манзара ва ғайра таҳайюлотро фаровон ба кор бурда, ба пардоз ва обу ранги баланд асарҳои романтикӣ ба вучуд оварданд, ки ба ин баъзе достонҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Ҳамса»-и Низомӣ, асарҳои Амир Хусрави Дехлавӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Мирзо Абдулқодири Бедил ва даҳҳо дигарон мисол шуда метавонанд.

Азбаски адабиёти тоҷик яке аз адабиётҳои таърихан бойтарини зиндаи ҷаҳон ҳисоб меёбад, дорои афкори назарии муқаммале низ мебошад, зеро ба қавли Н.Г. Чернишевский «бе таърихи фан назарияи он ба вучуд намеояд: ҳамчунин бе назарияи фан оид ба таърихи он ҷои суҳан ҳам нест, чунки дар бораи фан, аҳамият ва ҳудуди он тасаввурот нест». Аз ин рӯ, агар таърихи адабиёти тоҷик алоқамандона бо афкори назарии он муваққитона омӯхта шавад, роҷеъ ба ҳодисаҳои гуногуни адабӣ ҳулосаҳои ҷолиби диққат пайдо намудан мумкин аст.

Муаллифи «Асрор-ул-балоғат» Абулқодири Ҷурҷонӣ (вафоташ соли 1079) шеърро ба ду гурӯҳ: «*сидқӣ*» ва «*кизбӣ*» ҷудо менамояд. Мувофиқи таҳлилу тадқиқи ӯ, дар эҷодиёти тарафдорони равияи «*хайр-уш-шеъри аскадуҳу*» (яъне, шеъри нек ҳақиқист) чизи тасвиршаванда бе пардозу рангубор, боварибахш инъикос мешавад; ҳусну кубҳи рафтор, хубиву бадӣҳои хислати инсонӣ ва амсоли инҳо ончунон ки ҳастанд, айнан ба қалам дода мешаванд. Ин қабил шеърҳоро ақл қабул мекунад, онҳо ба шуна-

вандагон фаҳмо ва дастрасанд. Дар равияи дигар - «хайр-уш-шеъри акзабуҳу» (яъне, шеъри нек бадурӯғ аст) муболиғаю игроқ фаровон ба кор бурда шуда ба воситаи тахайюлот ҳақиқат тасҳеҳ карда мешавад; ин навъ шеър ба нафси инсонӣ бештар таъсир мерасонад.

Ин ду тарзи тасвир, ки баъзеҳо онҳоро *тақрибӣ* ва *тамсилӣ* ҳам номидаанд, аз тарафи шоирону нависандагон низ қайд шудаанд.

Азбаски роҷеъ ба ростнигорӣ ва таъкиди садоқат дар мақолаи профессор Ш. Ҳусейнзода мисол зиёд оварда шудааст, ин ҷо танҳо чанд порчаи характернок зикр хоҳанд шуд. Абулқосим Фирдавсӣ дар оғози «Шоҳнома» созгори хирад омадани сухани ҳақро ин тариқа нишон дода буд:

*Хирад гар сухан баргузинад ҳаме,
Ҳамонро гузинад, ки бинад ҳаме.*

Рост гуфтан ва ҳаққонӣ таҷассум намудани чизи тасвиршаванда аз талаботи муҳимтарини процесси эҷодӣ буд, ки намунаи онро дар осори ҳамаи адибони барҷастаи гузашта пайдо намудан мумкин аст.

Шоири бузурги асри XV Абдурахмони Ҷомӣ ростиро олитарин зевари каломи бадеӣ ва дурӯғро бадтарин нуқсонӣ он доништа, чунин хитоб кардааст:

*Ба санъат гар биёрой дурӯғе,
Нагирад з-он чароғи вай фурӯғе.
Рухи гулгунаро гулгуна бояд,
Ки аз гулгуна гулрангӣ фазояд.*

Дар бораи ростиву ростгуфторӣ на танҳо суханварон, балки мутафаккирони давраҳои гузашта низ ба қадри донишу ҷаҳонбинии худ изҳори ақида намудаанд, ки инро бевосита ё бавосита дар осори Умари Родуёнӣ («Тарҷумон-ул-балоғат»), Рашиди Ватвот («Ҳадоиқ ус-сеҳр фи дақоиқ уш-шеър»), Шамси Қайси Розӣ («Ал-муъҷам фи маори ашъор-ил-Аҷам»), Тоҷ ал-Ҳаловӣ («Дақоиқ уш-шеър»), Хусрави Деҳлавӣ («Эъҷози хусравӣ»), Ҳусайн Воизи Кошифӣ «Бадоеъ-ул афкор фи саноеъ-ул-ашъор»), Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ («Бадоеъ-ус-саноеъ») ва монанди инҳо дучор омадан мумкин аст. Масалан, Хатиби Табрзӣ, ки дар

ташаккул ва ривочи нақди адабӣ дар адабиётшиносии халқҳои Шарқ хизмати шоиста кардааст, мабдаи шеърро дар ҳаёти конкретӣ ва муҳити таърихӣ дида, адабиётро таърихи замон медонад ва «сарчашмаи илҳами шеър ҳамеша ҳодисаю воқеаҳо мебошанд» мегӯяд.

Қолиби диққат аст, ки Рашиди Ватвот дар зимни сухан баъди ишораи «чунон ки мушаббаҳ (ташбеҳшаванда) мавҷудӣ бошад, ҳосил дар аён мушаббаҳин (ташбеҳкунанда) низ мавҷудӣ бошад» қайд намудааст, ки «ин ки чамоате аз шуаро кардаанд ва мекунанд чизеро ташбеҳ... ба чизе, ки дар ҳаёлу ваҳм мавҷуд набошад ва на дар аён, чунон ки ангишти афрӯхтаро ба дарёи мушкин, ки мавҷи ӯ заррин бошад, ташбеҳ кунанд; ва ҳаргиз дар аён на дарёи мушкин мавҷуд асту на мавҷи заррин».

Риоят намудани ҳақиқати воқеаӣ ҳангоми инъикос мувофиқи асл тасвир кардани ҳодисаҳо, урфу одат, ашъе ва ғайра дар бисёр асарҳои назарии донишмандони гузашта таъкид шудаанд. Чунончи, Шарафиддини Ромӣ дар рисолаи «Анис-ул-ушшоқ» ростгуфториву дурустқирдориро сифати асосии адиби соҳибкамол ва шартӣ муҳимми сухани баланд донистааст. Аз рӯи гуфтаи Шарафиддини Ромӣ «мизони таъби аҳли назм иқтизои ростӣ кунанд ва сухангӯи соҳибкамол бояд ки ростгуфтор ва дурустқирдор бувад, то сухани ӯ баландӣ ёбад».

Ин қабил мисолҳоро аз осори суханварон ва суханшиносони давраҳои гузашта роҷеъ ба таъкиди ростиву садоқат бисёр овардан мумкин аст, вале ин ҷо бо ҳамин қадар иқтифо хоҳем намуд.

Ин ҳолат бағоят қолиби диққат аст, ки дар давраҳои гузашта бисёр адибон ва мутафаккирон кизб (дурӯғро хамчун яке аз талабҳои шеъри нек ва хуб ба қалам додаанд. Чунончи, дар асарҳои миёна таъбири «акзбуҳу афсаҳуҳу, яъне, дурӯғи он (шеър) беҳтарини он аст, дар байни адибону олимони маълуму машҳур буд.

Муҳаммад ибни Умари Родуёнӣ дар фасли 27 «Тарҷумон-ул-балоғат» роҷеъ ба санъати иғроқ навиштааст: «Дур рафтани бувад андар сифат, чунон ки хирад андар пазируфтани вай бишамад; ва чунин гуфтаанд: «аш-шеъри акзбуҳу аъзабуҳу», ки аз шеър он чи бадурӯғтар - бофурӯғтар». Ин ҷо ба таркиби сухан ва тарзи баёни Родуёнӣ эътибори махсус бояд дод. Зеро ӯ шеърро «бадурӯғтар» гуфтааст, аммо ибораи «шеъри дурӯғтар» ё «бардурӯғтар»-ро қор нафармудааст.

Талқини ақидаи шеъри бадурӯғ на танҳо дар асрҳои X-XI, балки дар давраҳои баъд низ вомехӯрад. Чунончи, муаллифи «Чаҳор мақола» Низомии Арӯзии Самарқандӣ чунин мақсадро кушоду равшан нагуфта бошад ҳам агар ки хато накунем, ҳамин матлабро ин тариқ ифода намудааст: «Шоир ... маънии хурдро бузург гардонад ва маънии бузургро хурд; ва некуро дар хилъати зишт боз намояд ва зиштро дар сурати некӯ чилва кунад; ва ба ихом қувватҳои ғазабониरो барангезад». Чунон ки дида мешавад, агар шоир чизи бузургу зеборо дар аснои тасвир хурду зишт нишон диҳад, ё баръакс маънии хурду зиштро бузургу зебо ба қалам диҳад, ин хоҳу ноҳох хилофи ҳақиқати воқеъ, яъне, дурӯғ хоҳад буд.

Офаридгори дostonҳои ишқӣ-романтикӣ Низомии Ганҷавӣ ҳамин мақсадро ин тариқа ба риштаи назм кашидааст:

*Дар шеър мапечу дар фани ӯ,
Чун акзаби ӯст аҳсани ӯ.*

Аввалин тазкиранигори тоҷик Муҳаммад Авфии Бухорӣ дар «Лубоб-ул-Албоб» шеърро асосан ба ду гурӯҳ чудо карда, дар ҳарду ҳам «дурӯғҳои сарех»-ро дидааст. Аксар ва ағлаби ашъор, - мегӯяд ӯ, - ё дар мадҳ аст, ё дар насиб; ва бинои ҳар ду бар ақозиби фоҳиш ва дурӯғҳои сарех аст». Адабиётшиноси гузаштаи мо барои тақвияти фикри худ се байти зерини Заҳири Форёбро овардааст, ки дар воқеъ, ҳолиби диққат аст:

*Камина пояи ман шоирист, худ бингар,
Ки чанд гуна кашидам зи дасти ӯ бедод.
Беҳин гуле, ки аз ӯ бишқуфад маро, он аст,
Ки банда хонам худрову сарвро озод(?),
Гаҳе лақаб ниҳам ошӯфта зангиеро ҳур,
Гаҳе хитоб кунам боз сифлаеро род.*

Чизи диққатҷалбкунанда дар ин масъала тарғиби ду фикри зидди ҳамдигар, яъне, ростиву сидқ ва фанду кизб мебошад, ки ҳалли дурусти ин муаммо бисёр гиреҳҳои назарӣ ва амалиро хоҳад кушод. Талқини ростӣ мӯҳтоҷи эзоҳ нест, зеро он ҳамон ташвиқи тамоюли реалистӣ мебошад.

Ташвику тарғиби кизбу дурӯғ ҳам ба маънии аслин мафҳумҳо фаҳмида мешаванд, яъне, гӯё бо тасвирҳои бардурӯғ машғул шудани адиб боиси хусни сухан мешуда бошад. Чунончи, донишманди муосири эронӣ Мачиди Яктой менависад, ки «аммо ин... (кизб) - Р. М.) хусни шеър аст ва роҳи шеър бо ҳақиқату ростӣ чудост». Ин муҳаққиқ ақидаи мазкурро боз ин тариқа таъкид кардааст: «Аз ин рӯ, роҳи сидку ҳақиқатҷӯӣ роҳи дигар аст ва ин роҳи хунару шеър нест».

Дар сурати ҳаматарафа мулоҳиза намудани ин ҳолати мутақобила, яъне, тарғибу ташвиқи ростиву сидқ аз як тараф ва дурӯғу кизб аз тарафи дигар, пай бурдан мумкин аст, ки калимаи «кизб» дар мавридҳои чудогона (яъне, махсуси тарзи тасвир) ба маънои аслии худ кор фармуда нашудааст. Ба чунин ақида роҳ додан маҳол аст, ки суханварону донишмандони гузашта тарафдор ва тарғибкунандаи ҳам ростгӯӣ ва ҳам дурӯғгӯӣ бошанд. Низомӣ барин адиби баландмартаба, ки фазилатҳои ростӣ ва ростгӯиву росткориро на як бор таъкид намудааст ҳаргиз ба ихтилофи фикр роҳ дода «акзаби ўст аҳсани ў» гуфта наметавонист. Ба фикри мо, ин ҷо ва баъзе мавридҳои дигар «акзаб»-ро ба маънии луғавии калима ҳавл кунем, хатой азиме содир хоҳем намуд.

Аз ин рӯ, дар адабиёти бадеӣ ва назарии асримиёнагии тоҷик калимаи «кизб» ва таъбирҳои дигари дар асоси он сохташуда ҳамчун «акзаб», «акозиб» ва ғайра ба ду маънӣ: луғавӣ ва истилоҳӣ фаҳмида мешаванд, яъне, гоҳе ба маънии «кизб», «фиреб», «томот» оянд, баъзан таҳаюли баланд, тасвирҳои хушпардозии романтикиро ифода менамоянд. Ин ҷо таъкид кардан бамаврид аст, ки «кизб» ба маънои истилоҳиаш мутлақ хилофи ҳақиқати мавҷуда намебошад, балки дар заминаи воқеияти реалӣ дар натиҷаи тасвирҳои ҳаёлангезии ранга ҳосил мегардад. Ин суханони Муҳаммад Авфӣ бори дигар ҳамин фикрро пурқувват менамоянд: «Ва маънии «шоир», «олим» бувад, яъне, доно, ки маоини дақиқро идрок кунад; ва «маънии дақиқ» он ки фикрати ў дар зери пардаи замири ҳаёл бозихҳои латиф намояд». Дар ҷои дигари «Лубоб ул-Албоб» сабт ёфтааст, ки «агар миси кизбро бо зари назм имтизоче диҳанд (омезанд) ва дар кӯраи қарихати зиракон тобе ёбад, мис ҳам ранги зар шавад; ва хусни шеър бар қубҳи кизб рочех (беҳтар) ояд.

Дар мақолаи профессор Ш. Ҳусейнзода гуфта шудааст, ки «дар гузашта дар адабиёти ягон ҳалқе анъанаҳои романтикӣ ва реалистӣ мисли адабиёти тоҷик ба ҳам омехта ва наздик нашудаанд. Дарвоқеъ, кулли эҷодиёти адиберо

ба як равия мансуб доништан ва ё асари конкретеро мутлақо романтикӣ ё реалистӣ шумурдан басо душвор мебошад.

Дар давраҳои асримиёнагии адабиёти тоҷик мувофиқи тақозои шароити таърихӣ романтизм бештар ривоч ёфт ва метавон гуфт, ки ҳанӯз дар асрҳои X-XII ҳамчун методи эҷодӣ шакл гирифта буд. Аммо ҳаёти яқрангаи қафомонда, шароити мустабида, сохти иҷтимоии феодалӣ ва омилҳои дигар имкон надоданд, ки тамоюли реалистӣ мисли романтизм инкишоф ёбад.

Тарзи тасвири-реалистӣ, дар адабиёти тоҷик дар асри XIX ва ибтидои асри XX пурзӯр гардид, пайдоиши чараёни маорифпарварӣ, зухуроти унсурҳои сохти нави буржуазӣ, ҳаракати ҷадидҳо, суръат гирифтани таъсири мутақобилаи адабиёти як қатор халқҳо аз омилҳои муҳимтарини он ба шумор мераванд. Агар хато накунем, баъзе қонунҳои махсуси реализм ҳамчун методи эҷодӣ маҳз дар ҳамин давра зухур меёбанд.

Тарзи тасвири-реалистӣ дар адабиёти тоҷик дар асри XIX ва ибтидои асри XX пурзӯр гардид, пайдоиши чараёни маорифпарварӣ, зухуроти унсурҳои сохти нави буржуазӣ, ҳаракати ҷадидҳо, суръат гирифтани таъсири мутақобилаи адабиёти як қатор халқҳо аз омилҳои муҳимтарини он ба шумор мераванд. Агар хато накунем, баъзе қонунҳои махсуси реализм ҳамчун методи эҷодӣ маҳз дар ҳамин давра зухур меёбанд.

Як далели раднопазири мавҷудияти реализм дар адабиёти тоҷик то инқилобии тоҷик ин ҳолат шуда метавонад, ки устод Айнӣ ва дигар нависандагони тоҷик қонуниятҳои реализми сотсиалистиро ба зудӣ азхуд намуданд ва нахустин дафъа дар адабиёти халқҳои Осиёи Миёна дар ин метод асарҳои бадеӣ эҷод карданд. Бешубҳа, бе заминаи қадима ва мустаҳкамӣ анъанаҳои миллӣ «Одина» ва «Дохунда» барин асарҳои бадеии реалистӣ ҳанӯз дар солҳои сиёму ба миён намеоманданд.

Раҳим МУСУЛМОНҚУЛОВ,
номзади илми филология